

VYHNÁNÍ SUDETSKÝCH NĚMČŮ V LITERAUŘE

Smyčka, Václav. *Gedächtnis der Vertreibung: Interkulturelle Perspektiven auf deutsche und tschechische Gegenwartsliteratur und Erinnerungskulturen*. Bielefeld : transkript Verlag, 2019, 258 s.

Jiří Holý

Univerzita Karlova

Jiri.Holy@ff.cuni.cz

Kniha Václava Smyčky *Das Gedächtnis der Vertreibung* (2019) vyšla v řadě Interkulturalität, Studien zur Sprache, Literatur und Gesellschaft v bielefeldském nakladatelství transcript. V češtině je to *Paměť vyhnání*. Vyhnání, Vertreibung, je v němčině běžný a neutrální pojem pro transfer sudetských a karpatských Němců z Československa po válce. Používají ho i badatelé kritičtí k sudetoněmecké národovecké ideologii, jako Detlef Brandes, Peter Glotz či Eva Hahnová. Naproti tomu v českém úzu dlouho dominoval eufemismus *odsun*. Když Ján Mlynárik v roce 1978 v exilovém časopise *Svědectví* pod pseudonymem Danubius zveřejnil své kacířské úvahy, které podnítily prudkou debatu českých neoficiálních historiků, nazval je *Tézy o vysídlení československých Němcov*. V následujících diskusích ve *Svědectví* a v *Právu lidu* se objevilo několik pojmenování tohoto fenoménu, odsun, vysídlení i vyhnání. Historik Tomáš Staněk, který se touto historickou událostí v posledních desetiletích patrně nejdůkladněji zabýval, použil ještě v roce 1991 výraz odsun (publikace *Odsun Němců z Československa*), o rok později vysídlení (publikace *Předpoklady, průběh a důsledky vysídlení Němců z Československa*). Michaela Peroutková nazvala svou knihu o obrazu nuceného poválečného transferu Němců v literatuře i ego-dokumentech *Vyhnání* (2008).

Tyto proměny terminologie svědčí o tom, jak většinové postoje české a německé veřejnosti nejprve divergovaly (v období po druhé světové válce), a potom naopak konvergovaly (v období po roce 1989, zvláště od přelomu století). Řada sudetoněmeckých historiků vypočítávala české poválečné násilnosti a zločiny, demonizovala Edvarda Beneše a ignorovala skutečnost, že to byl Hitler, kdo s pomocí milionů Němců začal s destrukcí uznávaných pravidel morálky i práva. Naproti tomu čeští historikové obvykle mlčky akceptovali princip kolektivní německé viny, což vlastně implikovalo českou nevinu. Snáze se pak omlouvaly krvavé masakry na civilním německém obyvatelstvu jako „výbuch lidového hněvu“ a „přehmaty“. Sudetoněmečtí historikové vyčíslili oběti vyhnání na 250 tisíc. Většina Čechů poválečné násilnosti na Němcích bagatelizovala. Po roce 1989 vznikla česko-německá komise historiků, která počet německých obětí odhadla na 20 až 25 tisíc. Pořád je to obrovské číslo, zvláště když si uvědomíme, že velkou část z nich tvořili staří lidé, ženy a děti.

Sblížení těchto zdánlivě nesmiřitelných stanovisek způsobily společenské změny po roce 1989, větší informovanost obou stran a také časový odstup. V roce 2015 se Sudetoněmecké krajanské sdružení oficiálně zřeklo nároku na ztracenou domovinu a náhradu konfiskovaného majetku. V témže roce brněnský primátor Petr Vokřál vyhlásil politování nad „pochodem smrti“ brněnských Němců do Pohořelic, který se

odehrál na konci května 1945, a založil tradici Poutí smíření. Václav Smyčka připomíná tezi Jana Assmanna, že kulturní paměť, jež překonává monologickou a instrumentální paměť komunikativní, se utváří až s třetí či čtvrtou generací po určité historické události. Assmann mluví o „floating gap“, neboť podle něho je třeba přibližně 80 let odstupe k nezaujatému hodnocení.

Podle Smyčky existují v současnosti v paměti vyhnání čtyři hlavní narativy. Je to tradiční český agonální narativ, který „odsun“ Němců vnímá jako spravedlivý akt, důsledek nacistického teroru a plánů na germanizaci českého území. Zadruhé tradiční revizionistický, rovněž agonální narativ radikální části svazů vyhnanců (například Witikobund), který naopak pomíjí druhou světovou válku nebo konstruuje idylické soužití Čechů a Němců. Vyhnání vnímá jako genocidu vyvolanou fanatickými českými nacionalisty. Třetí masternarativ nazývá antikomunistický. Vyhnání podle něho v poválečném Československu znamenalo první krok k narušení právního řádu, což pokračovalo perzekucí dalších skupin obyvatel. Byl to odklon od Západu. Tento názor zastával již zmíněný Ján Mlynárik a další historikové, kteří jej podpořili, například Rio Preisner nebo skupina historiků pod pseudonymem Bohemus (Toman Brod, Petr Pithart, Petr Příhoda a další). A konečně je zde „transnacionální“ či „transhistorický“ narativ, který zastávají jak čeští, tak sudetoněmečtí historikové a který je univerzalizující. Vyhnání vnímá ne primárně jako odvěký konflikt mezi Čechy a Němci, ale jako jeden z důsledků moderního nacionalismu a etnických čistek.

Václav Smyčka analyzuje čtyři desítky literárních textů českých i německojazyčných autorů s tématem vyhnání, které byly publikovány v 21. století. Přihlíží i k některým starším dílům, jako je Durychova *Boží duha* nebo Barényiové *Pražský tanec smrti*. Přitom rozlišuje několik strategií vzpomínání v literatuře, od dokumentování („autentické“ romány blízké literatuře faktu, např. *Habermannův mlýn* Josefa Urbana či *Bergersdorf* Hermy Kennelové) přes symbolizaci a mytologizaci, kde jsou často využívány křesťanské symboly (mj. Věra Fojtová nebo Emil Karl Stöhr), prezentaci roztráštěných vzpomínek (i česky vydané prózy Gerolda Tietze, jež pracují se záměrnou fragmentarností a zlomkovitostí), inscenování traumat (lyrika Joachima Süsse připomínající masakr v Postoloprtech), alegoričnost a metaforiku snu (z českých románů Radka Denemarková a Pavel Kohout, z německojazyčných Corinna Antelmannová a Emma Braslavsky) až k rodinnému (generačnímu) románu (Reinhard Jirgl, Kateřina Tučková) a čtení v krajině (Ilse Tielschová, ze starších děl sem patří prózy Vladimíra Körnera).

Tato invenční kategorizace autorovi umožňuje rozčlenit poměrně rozsáhlý literární materiál, byť, jak to vždy bývá, některá díla přesahují hranice jediné strategie. Například zmíněný *Bergersdorf* (v českém překladu *Bergersdorf*, jde o název vesnice u Jihlavy a zároveň odkaz na SS Obergruppenführera Bergera) může být zařazen do první i druhé kategorie. Román Radky Denemarkové *Peníze od Hitlera* se objevuje v kategorii mytologizace i v kategorii alegoričnosti a metaforiky snu. A je také samozřejmé, že se některé literární a poetické postupy — jako povrchní trivializace a thrillerizace, instrumentální využívání žádaného tématu — objevují napříč různými strategiemi. Zmíněné postupy vedou spíše k jednorozměrným textům, zatímco vícestanná perspektiva (Jan Tichý), využití různých narativních kódů (Reinhard Jirgl) nebo záměrná nedořečenost (Gerold Tietz) jsou esteticky produktivní.

Mezi jednorozměrné texty, v nichž přežívá tradiční sudetoněmecká ideologie, lze zařadit autobiografický román Wilhelma Böhma (narozeneho 1935 v Praze) *Keine*

Liebe, kein Erbarmen (2006, Bez lásky i slitování). Je to součást čtyřsvazkového cyklu, jehož první díl zobrazoval příběhy sudetoněmecké rodiny v Liberci za druhé světové války, druhý svazek líčí dobu bezprostředně po válce, třetí svazek zobrazuje pokus desetiletého Wilhelma s matkou vrátit se do Čech a poslední svazek líčí nové vyhánění a obtížný život rodiny v poválečném Hesensku. Jak poznamenává Václav Smyčka, Böhm v dramatických situacích využívá postupů dobrodružného románu. Líčí poválečná příkoří a násilnosti ze strany Čechů, nikde však nereflektuje podíl sudetoněmeckých/německých krajanů a vlastní rodiny na nacismu a válce. Poválečný čas popisuje jako dobu „vymknutou z kloubů“. Neplatí však tatáž charakteristika již pro dobu předchozí?

Ještě výrazněji patrně přichází tato ideologie ke slovu v rovněž autobiografickém románu Emila Karla Stöhra (1935) *Vetreibung aus dem Paradies der Kindheit* (2004, rozšířeno 2014, Vyhánění z ráje dětství). Tato kniha není v českých knihovnách k dispozici. Podle Smyčky jsou zde zcela negativně představeny postavy Romů a německo-židovských míšenců. Jeden z nich, „Otto Rohde, jenž po zavraždění své rodiny musel v roce 1938 z města [Dubá u České Lípy] uprchnout, získal během války dobře placené místo u wehrmachtu a v roce 1945 se do města vrací, aby se mstil. Stöhr nejenže bagatelizuje nacistické zločiny, ale i traktuje četná topoi nacistické propagandy“ (s. 91).

Naproti tomu na portálu Haus der Heimat, jež provozuje Alfred Nechvatal z Vídně, čteme tuto bizarní charakteristiku téhož Stöhrůva románu: „Románem prochází něžný příběh lásky dětí Karla a Věry. Autor představuje svou muzikální přítelkyni z dětství, Věru Máchovou, vzdálenou příbuznou básníka Karla Hynka Máchy, jako symbolickou postavu dorozumění mezi národy ve sjednocené Evropě. V románu jsou však také poeticky zobrazeny nebezpečné kousky nezbedných kluků a mnohé strašné hororové příběhy.“¹

Pozitivem Smyčkovy knihy je souběžný výklad beletrie české i německojazyčné. Prózám a vzpomínkám tematizujícím vyhánění, které byly napsány česky i německy, se věnovala již Michaela Peroutková ve zmíněné publikaci před deseti lety. Nicméně v jednotlivých kapitolách vždy oddělovala pohled ze strany české a ze strany německé. Na Smyčkově přístupu je navíc sympatické, že překračuje hranice literatury v tradičním smyslu. Všimá si typografické úpravy knih (na některých obálkách je využito kurentu, jinde se objevuje ikonografie holokaustu) a také zaznamenává vzájemné překlady. Zajímavý je skandální příklad českého překladu knihy Eriky Härtl Coccolini *Praha-Vinohrady, Čáslavská 15* (2015). V ní autorka, narozená 1937 v Praze, popisuje své dětství, Pražské povstání, drsné zážitky ze sběrného tábora v Hagiboru a deportaci z Československa. Překladatel Milan Kouřimský do textu svévolně zasahoval a škrtil jednotlivá slova, věty i celé odstavce tam, kde autorka popisovala a komentovala násilnosti Čechů během povstání i v internačním táboře. Navíc text „korigoval“ a doplňoval jednak z hlediska věcné správnosti faktů, ale také z pozice českého nacionalistického stanoviska. Po stížnostech německé autorky nakladatelství odmítlo knihu vydat v upraveném vydání. Podle Smyčky, který vychází z konceptů interkulturality, jde o snahu přizpůsobit text cílové kultuře, v tomto případě českému konzervativnímu diskursu. To ovšem odporuje posunu v hodnocení vyhánění sudetských Němců a českých násilností při „divokém odsunu“, na který Smyčka sám upozorňuje.

1 Viz <http://www.hausderheimat.at/tags/emil-karl-st%C3%B6hr>. (přístup 29. 12. 2019).

Spíše se mi zdá, že jde o osobní překladatelovo stanovisko, dnes podobně menšinové, jako jsou postoje vyjádřené v románech Böhmové a Stöhrově.

Hranice literatury překračuje i prezentace série fotografií Lukáše Houdka *Umění zabíjet*. Jde o rekonstrukci pětadvaceti masakrů či jednotlivých násilných činů na německých civilních obyvatel v létě 1945 (Budínka u Dobronína, Lanškroun, tábor Hanke v Moravské Ostravě, Domažlice, brněnský „pochod smrti“, masakr na Švédských šancích u Přerova, na Bořislavce v Praze, v Postoloprtech, mučení a sebevraždy). Pachatelé a oběti jsou přitom zobrazeni v podobě usměvavých figurek Barbie a Kena, čímž vzniká působivý kontrast mezi jejich vzezřením a brutalitou zobrazených činů.

Dalším pozoruhodným materiálem je krátký filmový záznam *The Lost Girl* (s. 205 a 208) pořízený americkým kameramanem u Plzně. Jde o německou dívku, která nejprve jde po silnici a poté se přidává k odpočívajícím vyhnaným německým krajanům. Je viditelně vyčerpaná a otřesená. Po desetiletí byl tento záznam — sdílený také na YouTube — vnímán jako doklad týrání, případně i znásilnění nevinné ženy, jež se provinila jenom tím, že byla Němka; stal se „symbolem všech nevinných obětí války“ (s. 209). Až nedávno jeden z diváků upozornil na to, že původní záznam v americkém vojenském archivu obsahuje údaj, že mladá žena je příslušnicí Zbraní SS.

Ne zcela přesvědčivá je kniha Václava Smyčky tam, kde se pouští do podrobnější interpretace literárních textů. Tak je to podle mého názoru u Radky Denemarkové a jejího úspěšného a oceňovaného románu *Peníze od Hitlera* (2006) analyzovaného zde na s. 132–136. Smyčka jej považuje za doklad toho, jak jsou mnohotvárná metaforičnost i metonymická označení produktivní při prezentování traumatické zkušenosti a procesu vzpomínání. Sám se domnívám, podobně jako Václav Petrbok (v kolektivní publikaci *Uzel na kapesníku*, 2014), že jde spíše o knihu napsanou rutinně a prvoplánově. Podle mého názoru jsou konstrukce románu i jednotlivé scény plné stereotypů. Taková je například scéna, kdy tři muži pod záminkou lékařského ošetření vnikají do bytu, kde hlavní hrdinka Gita bydlí (jako Židovka přežila holokaust, potom byla jako Němka obětí drastické perzekuce ze strany Čechů, ale podařilo se jí dostat ze sběrného tábora, najít zázemí v Praze, kde vystudovala a vdala se). Je plná brutality a melodramatičnosti. Všichni muži ji znásilní, zlomí jí obě ruce, takže se cítí jako „ochromený pták“. Vzbudí se její čtyřměsíční syn a začne plakat. Zabijí ho před jejíma očima, znovu se cítí jako ochromený pták, který „svoje mládě neochránil. Ani nemohl pohnout křídly.“ Ani na tom však není dost. Muži si nožem, ještě krvavým po vraždě dítěte, krájí slanineu a chleba, které našli v kuchyni. Potom hrají s hlavou dítěte fotbal. Gita pak má stigmata, bolesti na místech hřebů při ukřižování Ježíše Krista, která cítí po celý život. Taková scéna — je jich v románu víc — naprosto vybočuje z mezí hodnověrnosti, na níž je tato próza jinak založena. Proč by muži, když už byli tak brutální, zabíjeli dítě a Gitu nechali živou? Mohla by je přece identifikovat a pomstít se.

Navíc existuje možný předobraz celého Gitina příběhu. Je to Dürrenmattovo proslulé drama *Návštěva staré dámy* (1956). Zdá se nemožné, že by Radka Denemarková, divadelnice a germanistka, o tomto díle nevěděla, zvláště když bylo několik let před vydáním románu (1999) aktualizováno v České televizi Zelenkovou adaptací v hlavní roli s Jiřinou Bohdalovou.

U Körnerovy novely *Adelheid* (1967) se píše o dvou obdobných klíčových scénách, kdy hlavní hrdina mjí kříž, na začátku a na konci. „Jednou se rozhodne pro život

a lásku k Němce, jednou, po sebevraždě Němky, pro smrt“ (s. 174). Ani jedno z těchto dvou tvrzení však neodpovídá situacím v novele. Poprvé mívá kříž s nápisem „Es ist vollbracht!“ (Dokonáno jest!) v první kapitole, kdy Němku Adelheid ještě nezná. Podruhé na konci prózy, kdy skutečně po sebevraždě Adelheid odchází, ale nic nenavědčuje tomu, že by myslel na vlastní smrt. Naopak, znovu se setkává s českou dívkou, s kterou mluvil už při prvním míjení kříže. Ta mu říká, že miny, které ho na začátku ohrožovaly, už byly odstraněny a že může jít přes pole. Závěr tak vyznívá spíše jako mírná naděje.

Na s. 38 se mezi autory románů poplatných komunistické ideologii zařazuje Jan Drda, který ovšem žádný takový román nenapsal (míněn je zřejmě soubor povídek *Němá barikáda*). Na s. 17 jde o evidentní lapsus, když se píše „der Deutschen in den tschechischen Texten und umgekehrt der Deutschen in den tschechischen Texten“ (má být „der Tschechen in den deutschsprachigen Texten“). Frank Bolt (s. 200) má být Frank Boldt; Welzerova kniha se jmenuje *Mein Opa war kein Nazi*, ne *Opa war kein Nazi*. To jsou samozřejmě drobná přehlédnutí, která najdeme všude. Podstatnějším nedostatkem je, že v publikaci postrádáme jmenný rejstřík.

Celkově je ovšem třeba konstatovat, že kniha Václava Smyčky je inovativní a inspirativní.

